

Hüseyn Cavidin "Ana" pyesi: Qafqaz mədəniyyətində qonaqpərvərlik kultu

Elçin Mehraliyev,
filologiya elmləri doktoru

Azərbaycan ədəbiyyatında ilk mənzum pyeslərin yaradıcısı olan Hüseyn Cavid xalq həyatına geniş məşəbdə - bütün milli-mənəvi zənginlikləri və milli-etnik əlvanlıqları ilə baxmağı və bu harmoniyayı əsərlərində məharətlə əks etdirməyi bacaran ən istedadlı sənətkarlarımızdandır. Onun yaradıcılığında nəinki Azərbaycan multikultural mühiti, ümumilikdə Qafqaz xalqlarının birgəyaşayış mühiti, mübarizələri, ümumi sevinc və qayğıları, hiss və həyəcanları ifadəsini tapır, obrazlar qalareyasını ən müxtəlif (türk, ləzgi, gürcü, alman, çərkəs, erməni, fars, çin və s.) millətlərin ümumiləşdirilmiş tipləri, onların milli xarakteri, həyat tərzini, dünyagörüşü, inancları bəzəyir. Bu baxımdan, mənəvi-əxlaqi mövzuda yazılmış, təsvir edilən hadisələri Dağıstanda cərəyan edən "Ana" (1910), məhəbbət və dini ayrı-seçkilik mövzusunda işlənmiş "Şeyx Sənan" (1914), inqilabi mövzuda yazılmış, ideyası Gürcüstanda sovet quruculuğunun bərqərar olduğu dövrdən və həmin ərəfədə baş verən hadisələrdən alınmış "Knyaz" (1928-1929) dramları xüsusilə seçiyəvidir. Bu əsərlərdə dramatik situasiyalar və konfliktlər müxtəlif milli və dini mənsubluğun daşıyıcıları olan qəhrəmanlarla əlaqəlidir. Məsələn, biz "Şeyx Sənan"ın əvvəlində baş qəhrəman Sənanı sufilik yolu tutan, bir islamçı dindar kimi şeyx rütubəsinə qədər yüksələn görürük. Sənan gürcü qızı Xumarı rəyada görüb ona məftun olur, sevgilisi Zəhradan üz döndərərək onun məhəbbətinə səcdə edir. Oxuduqlarını həyatın gerçəklikləri ilə müqayisə etdikcə xəyalında qurduğu pak və müqəddəs dünyasının məhv olduğunu hiss edir, mələk qismində dərk etdiyi Xumarı həyatının mənası hesab edir. Amma Xumar İsa dininə mənsubdur, Şeyx Nəim onu bu yoldan döndərmək istəyir. O zaman qəhrəman ona belə cavab verir: "Vətənim, cümlə niyyətim, Kəbəm, Şimdi yalnız odur, o, vaz keçməm". (Hüseyn Cavid. Əsərləri. Beş cild. II cild. "Şeyx Sənan", səh. 164.) Və öz eşqini sübut etmək üçün keşiş Pəpəsin təklifi ilə razılıq şərab içir, boynundan xaç asır, Quranı odda yandırır, illərlə donuz otarır... Cavid təqdimatında Şeyx Sənan faciəsi dini ayrı-seçkiliyi, xurafatın bir-birini sevən insanların taleyinə gətirdiyi faciə kimi qiymətləndirilir. Lakin bu həm də qəhrəmanın varlıqlar və mənalar haqqında

fikri-mənəvi təbəddülatları ilə yerlə göy arasında çarpışmada qalmış insanın hissi-psixoloji faciəsidir.

H.Cavidin "Ana" pyesində hadisələr Dağıstanda, Qafqazın dağlı, dumanlı, qartallı, ormanlı guşələrindən birində baş verir və surətlər müxtəlif milli-etnik qrupları təmsil edir. Səlna ana və onun oğlu Qanpolad - azərbaycanlı, Qanpoladın nişanlısı İsmət və onun qardaşı Səlim - çərkəs, Səlimin dostu - ləzgi, Qanpoladın qatili təşkil edən Orxan və onun dostları İzzət, Murad da - çərkəsdilər. Toy ərəfəsində oğul itkisi faciəsi və saf məhəbbətlə heyvani ehtiras motivləri əsasında işlənmiş bu əsərdə sənətkar insani və milli mənəvi ucalıq ideyasının dramaturji həllinə o dövrdə Qafqaz mühitinin və xalq mədəniyyətinin ən xarakterik cizgilərini qabarıq şəkildə nəzərə çatdırmaq nail olur. Bu da diqqəti çəkən məqamlardandır ki, Səlna, Orxan, İsmət, Qanpolad və digər obrazlar xarakter və əməllərinə müvafiq olaraq adlandırılmışdır, hər birinin öz məna tutumu vardır. Əsərdə nadanlıq, savadsızlıq, düşün-

Nəriman Nərimanovun "Nadanlıq" dramında (1894) Ömər, "Bahadır və Sona" romanında (1896) Bahadır və başqaları belə qəhrəmanlardan idilər. H.Cavidin "Ana" pyesinin qəhrəmanı Qanpolad maarifçi qəhrəman kimi təqdim edilmiş də, o da doğma yurda qayıdıb sevgilisinə qovuşmaq, dinc həyat sürmək, xeyirxah işlərlə məşğul olmaq arzuları ilə yaşayır, lakin nadan gülləsi ona bu arzularına çatmağa aman vermir.

Pyesin məzmunundan belə məlum olur ki, Səlna ana bir ildən çoxdur ki, həbsə düşmüş Qanpoladdan bərk nigarandır, oğlu üç aydır ki, məktub yazmır. Qanpoladın nişanlısı İsmətin də gözü yolda qalıb. O, qonşuları Müslümün gətirdiyi məktubu sevincək Səlna anaya çatdırır. Ana məktubu oxutdurmaq üçün mollaın yanına tələsir...

Lakin İsməti başqa bir gənc də sevir, o, İsmətgilin qonşusu, varlı-hallı nəsilən olan dəliqanlı Orxandır. Orxan yaranmış vəziyyətdən istifadə edib İsmətə qovuşmaq üçün yollar arayır. Bu dəfə də qızı həyətdə tək görüb ona yaxınlaşır. İsmət isə onun "Gəl qoşulaq

nu indi başa düşür, amma qonaq qismində qəbul etdiyi cinayətkarı ələ verməyə qıymır, düşünür ki, o, qərbdir, kəndə qonaq gəlib, təkdir, yalqızdır, bərk qorxmışdır, ondan aman istəyib, o da onu ələ verməyəcəyinə söz verib. Murad hətta aranı sakit görüb qaçmaq istəyən zaman Səlna ana onu sakitləşdirərək deyir:

*Qonaq qardaş, dur! Tələs etmə sən,
Qorqma, bir zərər gəlməz sənə bəndən.
Amandasın; hiç qorqma hiç sıqılma!
Çünki mən əvvəldən söz verdim sənə.
Sən bir qonaqsan, qatil olsan belə,
Səlna həlak olur da, verməz ələ.*

Və Murada onun oğlunu öldürdüyünü bildirib vicdanının öhdəsinə buraxır. Murad özünü öldürmək istəyəndə belə ana buna imkan vermir, qaçıb getmək üçün ona yol göstərir.

Hüseyn Cavid bu romantik pafosu ilə həm də Qafqazda, Azərbaycan xalqı arasında "qonaq kultu"nun nə qədər yüksək olduğunu qabarıq şəkildə nəzərə çatdırmaq istəmişdir.

Yeri gəlmişkən, amerikalı professor Sula Benet "Necə yaşayasan - yüzü haqlayasan" adlı əsərində qafqazlıların qonaqpərvərlik kultundan bəhs edərkən Abxaz folklorundan seçiyəvi bir hekayəti xatırladır: "Ovçular bala dovşanı ovlamaq istəyəndə o qaçır və bir qocanın çuxasının altına girir. Qoca dovşanın ona pənah gətirdiyini qiymətləndirir və elan edir ki, dovşan onun qonağıdır. Ovçular dovşanı qocadan almaq üçün gərək zor işlədəydilər. "Camaat buna nə deyər, hamı bizdən üz çevirər. Bu işə görə bizdən intiqam alarlar", - deyər fikirləşir və mehribanlıqla qocadan ayrılırlar." Və S.Benet "müasir Qafqaz dramında bu hekayətin çox təsirli bir variantını" da yada salır, əsərin kim tərəfindən yazıldığını göstərməyə də, onun həmin əsər haqqında yazdıqları ilə Hüseyn Cavidin "Ana" pyesi az qala nöqtəbənöqtə üst-üstə düşür, sadəcə, pyesdə baş qəhrəman yaşlı qadın - ana, professorun xatırlatmasında isə yaşlı qoca - atadır. Buradan bir neçə ehtimal meydana çıxır:

- Ola bilsin ki, H.Cavid "Ana" pyesini yazarkən həqiqətən Abxaz folklor motivindən istifadə etmiş və daha təsirli olsun deyər, "qoca" obrazını "ana" obrazı ilə əvəz etmişdir;

- Milli, dini mənsubluq fərqlərinə baxmayaraq, Qafqaz xalqlarının dostluğu, qonaqpərvərliklə bağlı adət-ənənələrindəki oxşarlıq onların folklorunda da təzahür edir, bu səbəbdən H.Cavidin "Ana" pyesindəki surətlər müxtəlif milli-etnik qrupları təmsil edir. Səlna ana və onun oğlu Qanpolad azərbaycanlı, Qanpoladın nişanlısı İsmət və onun qardaşı Səlim çərkəs, Səlimin dostu ləzgi, Qanpoladın qatili təşkil edən Orxan, onun köməkçi dostları İzzət, Murad da çərkəsdilər.

- S.Benet "müasir Qafqaz dramından" bəhs edərkən yalnız eşitdiklərinə əsaslanmış, bu səbəbdən müəyyən unutulmuş (müəllifin kimliyini qeyd etməmək) və təhrifə (baş qəhrəmanı "qoca" kimi təqdim etmək) yol vermişdir;

Hər halda, S.Benet "tez-tez səhnəyə qoyulan həmin dram əsərinin nəyin bahasına olur-olsun, sənə pənah gətirmiş qonağı qorumaq kimi müqəddəs bir borcdan söhbət açdığını və əyani şəkildə bu borca sadıqlığı göstərdiyini" heyranlıqla qeyd etmiş, ideyasını, məhdud çərçivədə də olsa, dəyərincə qiymətləndirmişdir.

cəsizlik, istədiyinə zorla, hətta adam öldürmək bahasına nail olmaq dövrün, mühitin əlamətləri kimi təqdim edilirsə, məhəbbətə sədaqət, ən çətin vaxtda belə abır-həyanın gözlənməsi, ləyaqətin uca tutulması, aman istəyənin bağışlanması, üstünə pənah gətirən qonağın, hətta xain və qatil də olsa, qorunması, namərdliyin əfv edilməməsi və s. kimi minilliklər boyu formalaşmış milli-mənəvi keyfiyyətlər həyatı varlığın və davamlı inkişafın qarantı kimi seçiyələndirilir. H.Cavid bu əsərində göstərir ki, cəhalət, nadanlıq, düşüncəsizlik, mədəniyyətsizlik, vəhşilik doğurub saf, təmiz, arzuları puç edirsə, o biri tərəfdən mədəniyyətə bağlı insanlıq ləyaqəti, milli-mənəvi ucalıq onlara yol açır, dinc qonşuluğa, birgə yaşam tərzinə şərait yaradır. Bu fikir, ideya əslində milli ədəbiyyatımızda XIX əsrdən kök salmış meylin davamı demək idi. Məlumdur ki, XIX əsrin ikinci yarısında yaranan əsərlərin bir çoxunun müsbət qəhrəmanı mütərəqqi arzularını həyata keçirə bilmək üçün məhz nadanlıqla mübarizə aparmalı olmuş və əksəriyyətinin taleyi faciə ilə sonlanmışdır. Nəcəf bəy Vəzirovun "Müsibəti-Fəxrəddin" (1896) faciəsində Fəxrəddin, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin "Bəxtsiz cavan" (1900) pyesində Fərhad,

qaçaq!" - təklifinə rədd cavabı verərək eşqindən dönməyəcəyini bildirir. Orxan İsməti də, Qanpoladı da öldürəcəyi ilə hədələyir. Lakin səs eşidincə qınından çıxartdığı xəncəri unudaraq, qaçıb ağacılıqda gizlənir. İsmət rüsvay olacağından qorxub bu əhvalatı açıb-ağartmaq istəmir. Amma qardaşı Səlim unudulmuş xəncəri gördüncə şübhəyə düşür, bacısına and içdirmək istəyir ki, həqiqəti desin. İsmət yalandan Allaha and içə bilmir və əhvalatı danışmaq məcburiyyətində qalır. Səlim qonşuluqda, dostluqda xəyanətə görə Orxandan qisas alacağına qərar verir.

Ağacılıqda gizlənmiş Orxan isə həm qardaş-bacı arasındakı söhbəti, həm də bu məqamda sevinc içərisində qayıdan ananın İsmətə oğlunun bugün-sabah gələcəyini xəbər verdiyini eşidir. Dostları İzzət və Muradla pusqu qurub Qanpoladı öldürməyi planlaşdırır.

Atışma zamanı Qanpolad Orxanla İzzəti zərərsizləşdirsə də, Muradın gülləsindən yayına bilmir. Murad bu yerlərə bələd olmadığından qaçıb Səlna anadan sığınacaq istəyir. Vəziyyətin nə yerdə olmasından xəbərsiz ana bu qərbi adamı evinə buraxıb gizlədir.

Qanpoladı ağır vəziyyətdə bir ləzgi gənc gətirir. Ana nə baş verdiyini, evdə gizlətdiyi adamın oğlunun qatili olduğu-